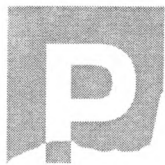

ZAŠTITA I OBNOVA POKRETNIH SPOMENIKA KULTURE HRVATSKE U RATU

Želimir Laszlo

Zavod za zaštitu spomenika kulture Republike Hrvatske

Zagreb

otkraj ljeta 1991. godine napad na Hrvatsku poprimio je velike razmjere. Stoga je bilo nužno da se iz ratom ugroženih područja spašavaju spomenici kulture iz muzeja, galerija, arhiva, biblioteka, crkava, župnih ureda, samostana i privatnih zbirki. Opasnost

od napada iz zraka također je bila velika pa smo stoga morali sklanjati predmete i u područjima koja nisu imala direktni kontakt s bojištima. Uz ove mjere ponegdje smo primijenili metodu zaštite in situ, oblaganjem umjetnina zaštitnim konstrukcijama. Spašavali smo poglavito muzejske predmete, dokumentaciju, arhivalije, knjige, oltare, drvene skulpture, ukrasne aplikacije, slike na drvenim pločama i platna, svijećnjake, dakle, sve ono što ima povijesnu, umjetničku ili kakvu drugu spomeničku ili dokumentarnu vrijednost. Dio predmeta je evakuiran i sklonjen u sigurnije zone, a dio je zaštićen in situ. Mjere zaštite poduzeli smo na svim ratom ugroženim područjima, od istočne i zapadne Slavonije, preko Banije, Pokuplja, Korduna do Like i Dalmacije. Preventivno su zaštićeni i neki objekti u Zagrebu i okolici.

Cijeli teritorij Hrvatske bio je podijeljen na dvije zone. Na Dalmaciju, u kojoj su sve poslove preuzeli Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu i zavodi u Dubrovniku, Zadru i Šibeniku (to se zbog prekida prometnih veza i udaljenosti od Zagreba moralo učiniti), te na sav ostali dio Hrvatske za koji je centar bio u Ministarstvu kulture i prosvjete, Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu. Arhivi i biblioteke, a do neke mjere i muzeji djelovali su samostalno s koordinacijom u Arhivu Hrvatske, Nacionalnoj i sveučilišnoj biblioteci i Muzejskom dokumentacionom centru. Stoga se ovaj napis, tvrdnje i teze u njemu iznijete, odnose poglavito na zaštitu i prevenciju pokretnih spomenika kulture i u kontinentalnoj Hrvatskoj, i to uglavnom na tzv. sakralne spomenike.

Ponegdje smo mjere zaštite i evakuacije uspjeli provesti prije oštećivanja. Bili smo brži od granata. Ponegdje smo umjetnine izvlačili iz oštećenih objekata, no neke su, na žalost, uništene. Zakasnili smo. Sudbina inventara crkava u privremeno zaposjednutim područjima koja su sastavni dio Hrvatske, ali su izvan kontrole naših snaga, potpuno je neizvjesna. O tome nemamo niti za sada možemo prikupiti podatke. Imamo tek poneku vijest. Takva je, na primjer, ona koja govori o pljački franjevačkog samostana u Vukovaru, koji je imao izuzetno vrijednu zbirku slika, crkvenog suda i knjiga.

Broj sklonjenih predmeta nije moguće precizno navesti, ali je riječ o oko 4000 umjetničkih predmeta. Ako uračunamo i knjige, onda se ta brojka penje na nekoliko desetaka tisuća, a ako tu pribrojimo dokumentaciju i arhivalije, možemo govoriti i o stotinama tisuća evakuiranih predmeta. Mjere koje smo poduzimali ponekada uz velike opasnosti i na samoj crti fronte, pokazale su se opravdanima. Danas ima crkava i objekata koji su potpuno uništeni, ali je njihov inventar spašen. Značenje spašenog blaga zapravo je neizmerno. Poduzetim smo mjerama barem malo ublažili posljedice kulturocida tako okrutno primjenjivanog u ovom ratu. Valja napomenuti da je sve akcije evakuiranja iz crkava obavilo samo

dvadesetak stručnjaka-dobrovoljaca, možda i manje, ovisno o kriterijima. Riječ je o zancsnjacima i istinskim ljubiteljima svoga posla koji su, svjesni značenja i potrebe spašavanja umjetnina, često sebe izlagali pogibelji u korist općeg dobra. O tom samoprijegoru bilo je u javnosti malo riječi. Razlog tomu je namjerna tajnost kojom je cijela akcija bila obavijena. Nastojali smo i željeli sudionike evakuacija zaštititi od moguće pripravnosti protivnika željnih osvete. Zna se da su crkve i znakovlje spomenika po Haaškoj konvenciji bili njihova omiljena meta. Sve smo obavljali u tišini. Utoliko me više, kao voditelja evakuacije, ogorčuje uzaludnost mojih nastojanja negdje u proljeće 1992. godine, kada su potrebe za evakuacijama pokretnih spomenika kulture uglavnom prestale, da se tim ljudima skromnom svečanošću javno kaže hvala. Zar je to tako teško? Mislio sam da bi bilo dobro da to hvala izrekne

Upakirane i pohranjene skulpture u jednom od depoa
Fototeka Zavoda za zaštitu spomenika kulture RH, snimio: Želimir Laszlo

ministar kulture i prosvjete, a ispalo je da to nije urađeno čak ni interno u konzervatorskoj službi. Napominjem da isticanje nekoliko desetaka pojedinaca nije slučajno. Organizirana pomoć države na nivou Republike ili grada Zagreba nije spomena vrijedna. Nismo tijekom najžešćeg rata uspjeli pribaviti ni jedno vozilo (npr., kamion-hladnjaču pogodnu za transport umjetnina), ni jedan kombi ili terensko vozilo. O tome kako i zašto nas je zaobišla međunarodna pomoć, ali i domaća, neka razmišljaju odgovorni. Štoviše, nisam posve siguran da su naši opravdani zahtjevi uopće bili predočeni višim instancama. Utoliko je bila dragocjenija pomoć pojedinaca. Istaknut ću možda nepravdno samo neke od njih. Autoprijevoznika je tvrtka FIL-KO privatnog vlasnika uvijek bila na usluzi. Neke nikada nije naplatila. Jedan

rukovoditelj velike državne službe čije ime i naziv još ne bi bilo uputno navoditi, shvaćajući važnost našeg posla, širom je otvorio vrata za smjesta umjetnina. Ne smije se zaboraviti ni pomoć jedne redovničke zajednice bez čijeg bi razumijevanja umjetnine doslovce ostale na cesti, a isto tako i nekih muzeja.

Koordinacija s Republičkim kriznim štabom, tj. s jednim njegovim članom, bila je dobra. Nadležne državne vlasti na terenu, često i policija bile su pravodobno obavještavane o našim akcijama i pružale su pomoć koliko je to tada bilo moguće. U to doba, jesen 1991. godine kada je naša vojska tekar stasala i kada se na front do prvih linija bojišta stizalo bez kontrola, nikada nam nije bila uskraćena pomoć ZNG-a.

O svakoj evakuaciji vodili su se zapisnici i oni su danas ne samo dragocjeni izvor podataka nego i potvrda onoga što ovdje iznosim. Sve evakuirane umjetnine valjalo je smjestiti u provizorna skloništa u sigurnijim regijama Hrvatske. Ti privremeni depoi nisu u zadovoljavajućoj mjeri prikladni za skloništa umjetnina. Uglavnom su posrijedi podrumi većih zgrada, a samo vrlo mali dio su pravi trezori. U njima ne postoji mogućnost regulacije vlage i temperature, a sigurnost od požara svodi se na nekoliko protupožarnih aparata. Ni zaštita od krađa i provala ne zadovoljava. Takva situacija je na dulji rok neodrživa te stoga ne preostaje drugo nego da se odabere nekolicina njih i da se u njima pokušaju poboljšati uvjeti. To onda, također, znači veću koncentraciju umjetnina u jednom prostoru. Uvjeti bi se tada mogli kontrolirati, ali bi kakav katastrofalni požar ili kakva spektakularna krađa uzrokovali gubitak velikog broja spomenika odjednom. Veći broj skloništa umanjuje takvu mogućnost, ali otežava kontrolu uvjeta. I jedan i drugi model imaju svoje mane i prednosti. Naš je pak model svojevrsna sredina između dviju krajnosti. Tu moram napomenuti da, usprkos nastojanjima službe zaštite spomenika kulture i molbama i zahtjevima, do danas nismo uspjeli osigurati prikladnija skloništa od postojećih, dakle od onih iz 1991. godine. Nismo ni postojeća uspjeli opremiti.

Cijela služba vječno vapi za dobrim termohidrografima.

Danas je oko tri tisuće predmeta uglavnom iz muzeja i crkava u uvjetima koji im nanose nepovratne štete. U jednom privremenom skloništu su štakori "načeli" restauriranu i sklonjenu baroknu oltarnu palu, koju će trebati kompletno iznova restaurirati. Miševi se vole ugnijezditi u spakirane umjetnine i tamo ih zagađuju. Vлага neke drvene, najčešće crvotočne skulpture pretvara u spužvastu tvar i prekriva ih debelim slojem plijesni, koja razara podlogu i oslik. U depoiima crvotočina sa zaraženih skulptura neometano prelazi na ono malo zdravih, a mi već cijelu godinu, možda i više uzaludno vapimo za polovnim kamionom hladnjačom koju bismo pretvorili u pokretnu komoru za fumigaciju. Popis opasnosti i uzroka propadanja deponiranih predmeta vrlo je dug. Valja se nad njima zamisliti. Zar je moguće da će ono što je s mukom spašeno pred ratom - propasti?

Ovdje stoga iznosim na javnu prosudbu pitanje organiziranja i održavanja velikih izložaba dijelova nacionalnog blaga u našim još ratnim okolnostima. Svaka takva izložba, kao što je ona umjetničkog blaga isusovaca, tijekom pripreme zauzme većinu raspoloživih restauratorskih kapaciteta. Tako za ratom oštećene umjetnine naprosto ne preostaje restauratora. Sada (ožujak 1993.) obznanjeno je da se pristupilo organiziranju izložbe kulturnog blaga Nadbiskupije zagrebačke. Nijedna tako ambiciozna zamisao ne može se izvesti bez angažiranja velikog broja restauratora. Nije mi ni na kraj pameti da sporim potrebu i korisnost takvih izložaba. Znam također da su za takve kuće, kao što su Muzejski prostor ili Muzej za umjetnost i obrt takve izložbe gotovo pitanje opstanka. Usprkos osobnoj razočaranosti dometima izložbe blaga jezuita, ne sporim njenu važnost. Moje pitanje odnosi se više na etiku trenutka i moglo bi glasiti: Je li baš sada nužno ići u novu veliku izložbu, bez

obzira na njenu važnost i korisnost, ili je primjerenije usmjeriti snage na očuvanje onoga što trune u podrumima?

Negativan odgovor ne znači nužno da Muzejski prostor mora ostati prazan. Zar se ne bi mogla zamisliti velika i značajna izložba o ratom oštećenim, srušenim ili uništenim crkvama, i samostanima i o restauriranim, preventivno zaštićenim pa i oštećenim umjetninama iz ratom razorenih dijelova Nadbiskupije ili čak iz cijele Hrvatske? Ne bi li to bilo primjerenije trenutku u kojem živimo?

Neku nadu u bolja vremena za sada pruža projekt preuredenja dvorca u Ludbregu koji bi, ako bude sreće i investicija iz inozemstva, mogao postati prava bolnica za ranjene umjetnine. No prije ljeta teško da će bilo što profunkcionirati. Zato valja misliti i o drugim, skromnijim, ali neophodnim privremenim radionicama koje bi imale zadatak samo do neke mjere zaustaviti daljnje propadanje. Ali prije svega treba steći kontrolu na terenu. Situacija u većim skloništimama nije blistava i tu se javlja plijesan i koješta drugo, ali je ona u podrumima seoskih kuća, župnih dvorova ili u samoj crkvi mnogo lošija i potpuno izvan kontrole. Nakon što smo nepotrebno izgubili barem 8 do 9 mjeseci s tzv. organizacijskim problemima, i to je krenulo. Nadam se da ćemo do ljeta koliko-toliko uspjati uraditi ono najosnovnije, što bi trebalo omogućiti golo preživljavanje umjetnina. Da bih ilustrirao o čemu se zapravo radi, evo jednoga primjera s terena.

U selu Vivodina iz župne crkve sv. Lovre župnik je u suradnji sa Zavičajnim muzejem u Ozlju, 1991. godine sklonio skulpture s oltara u podrum jedne seoske kuće. Drveni kipovi, polikromirani i dijelom pozlaćeni, bili su zapakirani u spužvu poput mumija. U veljači 1993. godine jedna ekipa restauratora i konzervatora iz Zagreba i Karlovca ih je otpakirala, dokumentirala i vratila uz neke mjere saniranja i zaštite na oltare. Neke od skulptura bile su do visine koljena mjestimice posute plijesni. Da nisu otpakirane, dezinficirane i postavljene na prozračna mjesta, vjerojatno je da bi popljesnivile do vrata u roku nekoliko mjeseci. Tada bi šteta bila neusporedivo veća. Vivodina je samo jedan od lokaliteta. Takvih je u kontinentalnoj Hrvatskoj barem tridesetak. Zato kontrola i uvid u predmete pohranjene in situ ima toliku važnost.

Tema o povratu umjetnina na mjesta s kojih su evakuirane prisutna je u službi zaštite spomenika kulture gotovo uvijek od onog trenutka kada zavlada prvo, makar i lažno primirje. Dosta su jaki pritisci da se umjetnine što prije vrate. To je logično. Oltari u crkvama izgledaju tužno i ružno bez skulptura, a muzeji ne mogu otvarati izložbe bez svojih fundusa. Međutim, mogućnost povrata ovisi o mnogim elementima, a među njima jedan od važnijih je procjena vjerojatnosti obnove ratnih djelovanja. Jasno je da će vrijeme vraćanja za dijelove Banije, Korduna, ili istočne Slavonije tek doći. Za neke druge krajeve to je vrijeme već nastupilo.

Unutar službe i u Ministarstvu postoji velik pritisak da se izradi lijep i sreden plan povrata pokretnih spomenika kulture. To je, da tako kažem, normalan birokratski zahtjev. No izrada takvog plana skopčana je s mnogim problemima od kojih su neki subjektivne, a neki objektivne naravi. U subjektivne, po mojoj prosudbi, ulazi nepoznavanje kompleksnosti problema, nedostatak jasne strategije i koncepcije djelovanja unutar službe zaštite i nadležnog ministarstva. Naime, čini mi se da ima dovoljno razloga da služba zaštite za svoj moto, djelovanja proglasi: spašavanje spomenika kulture ugroženih ili oštećenih ratom, njihova obnova pod punim stručnim nadzorom ima prioritet. Sve drugo mora se odgoditi ukoliko dode u koliziju sa, da tako kažem, ratnom zaštitom kulturnih dobara. Izuzetak od ovog pravila su mirnodopski slučajevi u kojima bi neaktivnost službe dovela u pitanje opstojnost spomenika kulture. Iako će sve to ponckom neupućenom šticiu izgledati čudno, služba ne djeluje po ovom načelu. Kao dokaz da je moja tvrdnja

Članovi bavarske delegacije procjenjuju stanje umjetnina u katoličkoj crkvi u Gospiću
Fototeka Zavoda za zaštitu spomenika kulture RH

točna nudim svakom sumnjivcu da se propita i prouči način financiranja restauriranja pokretnih spomenika kulture, tzv. prioritete, temeljem kojih Fond kulture unutar Ministarstva kulture i prosvjete financira restauriranje kipova, slika itd. Uvidom u prioritete svatko se može uvjeriti o posvemašnjoj konfuziji koja tu vlada. A zna se - kome novci, tome i restauriranje.

Mogućnost povrata, međutim, ovisi i o objektivnim okolnostima koji na njega utječu, od kojih ću nabrojati samo neke. Povrat ovisi:

1. O stanju objekata, uglavnom crkava i muzeja, u koje umjetnine treba vratiti. U oštećene ili srušene objekte ili u one zone u kojima ratna djelovanja još traju, predmete nije moguće vratiti.
2. O stanju evakuiranih predmeta u privremenim depoima. Većina oltara, slika i kipova je i prije rata bila u vrlo lošem stanju, koje se sasvim sigurno pri transportu i na novom odredištu još i pogoršalo. Da bi se moglo planirati njihovo vraćanje, neophodno ih je pregledati, dokumentirati, utvrditi stanje, potrebu preventivne zaštite i konačne restauracije. Važno je isto tako računati s tim da neke od preventivno zaštitnih umjetnina neće moći biti postavljene na oltar ili na izložbu, jer svojim izgledom neće zadovoljavati. Tako npr. zaštitni, premaz na slici jest mjera preventivne zaštite, ali to onemogućuje njeno izlaganje. Neke od skulptura bit će preventivno oblijepljene specijalnim papirićima. Takvi kipovi ne mogu na oltar. Da bi se utvrdilo stanje i odredile mjere zaštite, sada zapakirane umjetnine treba otpakirati i pregledati. Mogućnost pregleda ovisi pak o otvaranju priručnih privremenih radionica.
3. O otvaranju privremenih radionica. Već dugo su u toku pripreme za uredenje i opremanje privremenih radionica na nekoliko za to pogodnih lokacija u Hrvatskoj. Na tim lokacijama je smješten veći broj umjetnina koje valja pregledati i preventivno zaštititi. Preventivno zaštitni spomenici

odlagali bi se nakon tretmana i čekali restauraciju, ili bili vraćeni na izvorno mjesto ako to dopuštaju okolnosti.

4. O kapacitetima restauratorskih radionica. U Hrvatskoj njihov broj nije bio dostatan ni u vrijeme mira, a kamoli sada kada su potrebe zbog rata enormno narasle. Broj stručnoga kadra u radionicama ni izdaleka ne može zadovoljiti potrebe. Ukoliko se njihov broj ne bi povećao, restauracija ratom oštećenih umjetnina potrajala bi do polovice idućeg stoljeća. Omjer broja konzervatora i broja restauratora kod nas je kronično nepovoljan. Mi imamo više konzervatora nego restauratora, a trebalo bi da iza svakoga konzervatora bude nekoliko restauratora. Stoga predlažem da kadrovska politika u službi zaštite ovo ima na umu. Nisam posve siguran da je tako bilo do sada.

Svjestan sam toga da su štete nastale ratom na pokretnim spomenicima kulture velike, i da čak od onih evakuiranih nećemo moći sve spasiti, a nekmoli dokraja restaurirati. Očekujem teškoće. Neke od njih već su bolno prisutne. Velik nam je problem opremanje privremenih depoa kako bismo osigurali povoljnu mikroklimu i kako bi s protupožarnog i protupožarnog aspekta bili sigurniji. Još su veći oni s kojima se susrećemo pri pokušajima otvaranja neophodnih privremenih radionica. Nemamo dovoljno restauratora, posebice onih za polikromirano drvo. Ne na zadnjemu mjestu su poteškoće koje proistječu iz naše nedovoljne organiziranosti, sporadično i nedovoljne stručnosti. Bez pomoći Europe i svijeta štete će po našu baštinu biti veće negoli je to nužno. Stoga sam slobodan nadati se da će ona u većoj mjeri nego do sada biti prisutna. Dio pomoći već stiže. Tri su krasna oltara iz 17. stoljeća iz crkve sv. Barbare u Brestu (Banija), teško oštećena, već u radionici u Nürnbergu. Crkva je potpuno razorena. Hoće li se naći investitor za njenu rekonstrukciju? Vjerojatna je slična pomoć podunavskih zemalja. Pomoć za preuredenje dvorca u Ludbregu u bolnicu za umjetnina dijelom već

stiže, a postoje razlozi za vjerovanje da će i nadalje još izdašnije stizati. Pomoći će možda i Italija, UNESCO i drugi. No nitko nam ne može pomoći onoliko koliko to možemo sami sebi. A vrijedi truda. Trebalo je vidjeti s koliko su nam poštovanja i mara seljaci i građani pomagali, a u mnogim slučajevima i sami štitili i spašavali svoju baštinu.

Bila bi vječna šteta da tako spašene umjetnine zbog naše nemoći propadnu.

Vjerujem da su pokretni spomenici kulture u Hrvatskoj, inventari muzeja, galerija, pravoslavnih i katoličkih crkava, etnološki predmeti, arhivalije i knjige ravnopravan i sastavni dio europske, a time i svjetske baštine, da u njoj participira i da se s njom isprepliće. Zato zaslužuje svekoliku brigu. Preventivna zaštita i restauracija naš je glavni zadatak. Epohalni posao za nekoliko generacija restauratora i konzervatora. Prihvatimo taj izazov.

Primljeno: 17. 3. 1993.

SUMMARY

Protection and Restoration of Croatian Movable Cultural Property in Wartime

by Želimir Laszlo

The author explores the problems encountered in the protection of cultural heritage in wartime, dwelling particularly on the problems that had to be solved in the protection of ecclesiastical cultural monuments in the continental part of Croatia, and outlines the protective actions taken in the field. At the end of the summer of 1991, the Institute for the Protection of Cultural Monuments took urgent action to carry out all protective measures according to the existing disaster plans: in some cases at the spot, by sheltering the monuments with protective constructions, and in some cases by evacuation.

Some 4 000 objects (several tens of thousands all told including books) were evacuated. Although some of the churches and other buildings were razed or severely damaged in the meantime, their possessions remain secure. All evacuations of objects from churches were carried out by some twenty volunteer specialists.

The author also reports on the unsuitability of temporary depots for the purpose of sheltering the evacuated works of art. They are not provided with the humidity and temperature regulation systems, lack sufficient fire protection (it usually boils down to a few fire extinguishers), and offer poor if any security from theft and burglary. The evacuated objects suffer irreparable damage in such shelters and, although rescued from the immediate dangers of war, are gravely imperiled by inadequate storage. The situation will considerably improve once the adaptation of the Ludbreg castle for the purposes of proper shelter is completed, and the author hopes that it will become a true haven for the wounded works of art. In the meantime, he strongly recommends constant control of the objects stored "at the spot." The return of the evacuated works of art to their original locations poses considerable problems, varying greatly from case to case and depending on the condition of churches or museums which used to house them and of the items themselves. Prior to the return the objects should be examined, documented and restored. This is impossible to accomplish with a very small number of specialists and without temporary travelling workshops. Since Croatia does not have enough specialists to meet such portentous

demands, it has to appeal for assistance to Europe and to the world at large; the author illustrates the response to the appeals for help by the example of the three altars from St. Barbara's at Brest, which were taken to Nuremberg for restoration.